

Tetiana Havrylenko, Halyna Rozlutska

Тетяна Гавриленко, Галина Розлуцька

PRINCIPLES OF PRIMARY EDUCATION IN THE CONTEXT OF SCHOOL REFORM IN UKRAINE IN 1954-1964

ПРИНЦИПИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ 1954-1964 рр.

The purpose of the article is to determine, characterize and trace the ways of implementation of the principles of primary education during the school reform in Ukraine in 1954-1964 on the basis of the analysis of the legislative and normative documents, reference documentation and educational literature.

The methodological basis of the study are the source studies (provided the opportunity to identify and analyze different types of sources, which highlighted the basic principles of primary education in the selected chronological framework) and historiographical (contributed to identify the problem in historical and pedagogical science) approaches, as well as epistemological principles of historicism, objectivity, systematics. To achieve the goal of the study the following methods were used: general science (analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization, which became the basis for studying the outlined issue), historical and structural (contributed to the development of the research structure), historical and genetic (allowed to structure the factual information).

The scientific novelty of the research is that the article reveals and characterizes the principles of primary education, implemented during the school reform in 1954-1964 in Ukraine, which was not the subject of a special study.

Conclusions. Primary education in Ukraine in 1954-1964 was based on the system of principles defined and implemented in the previous decades (compulsory, accessible, free, external differentiation, Sovietization, Russification, unification, atheism), restored (joint education of children of both sexes) and proclaimed in the context of school reform (polytechnic education, the connection of school with life). We consider the revival and implementation in the author's schools (V. O. Sukhomlynskyi, I. H. Tkachenko) of the principles of humanization and child-centeredness as a positive tendency of the studied period. At the same time, we negatively assess the deepening of the principles of Sovietization, Russification, unification and atheism in primary education. We consider it a miscalculation of the state educational policy to ignore the principle of continuity, which was actualized by the pedagogical community.

Key words: primary education, principles of primary education, school education reform, Ukraine.

Мета статті – на основі аналізу законодавчих і нормативних документів, справочинної документації, навчальної літератури визначити, схарактеризувати та простежити шляхи реалізації принципів початкової освіти у період шкільної реформи в Україні 1954-1964 рр.

Методологія. Методологічну основу дослідження становлять джерелознавчий (надав можливість виявити та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюються основні засади розвитку початкової освіти в обраних хронологічних межах) та історіографічний (сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці) підходи, а також гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, системності. Для реалізації мети дослідження використано комплекс методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, які стали основою вивчення окресленого питання), історико-структурний (сприяв розробленню структури дослідження), історико-генетичний (дозволив структурувати фактологічну інформацію).

Наукова новизна. У статті визначено та схарактеризовано принципи початкової освіти, реалізовані у період шкільної реформи 1954-1964 рр. в Україні, що не було предметом спеціального вивчення.

Висновки. Початкова освіта в Україні у 1954-1964 рр. ґрунтувалася на системі принципів, визначених і реалізованих у попередні десятиліття (обов'язковості, доступності, безкоштовності, зовнішньої диференціації, радянізації, русифікації, уніфікації, атеїзації), відновлених (спільне навчання дітей обох статей) та проголошених у контексті шкільної реформи (політехнізації навчання, зв'язку школи з життям). Позитивною тенденцією досліджуваного періоду вважаємо відродження та реалізацію в авторських школах (В. О. Сухомлинського, І. Г. Ткаченка) принципів гуманізації та дитиноцентризму. Водночас негативно оцінюємо поглиблення в початковій освіті принципів радянізації, русифікації, уніфікації та атеїзації. Уважаємо прорахунком державної освітньої політики ігнорування принципу наступності, що був актуалізований педагогічною громадськістю.

Ключові слова: початкова освіта, принципи початкової освіти, реформування шкільної освіти, Україна.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. В умовах сучасних цивілізаційних викликів, трансформацій у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства, загострення конкуренції в усіх сферах діяльності важливим вектором державної політики є реформування освітньої галузі з огляду на європейські пріоритети. Наразі однією із реформ є створення Нової української школи, покликаної формувати цілісну всебічно розвинену особистість із активною життєвою позицією, здатну змінювати навколишній світ, конкурувати на ринку праці, навчатися впродовж життя. Особлива роль у цьому процесі належить початковій освіті, що здійснює як безпосередній, так і опосередкований вплив на попередній і наступні рівні освіти, є ґрунтом для входження дитини у соціокультурний та освітній простір, зорієнтована на формування ключових і предметних компетентностей, необхідних для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. З огляду на зазначене, початкова освіта раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти має сприймати та втілювати у практику нові ідеї, що передбачено в основоположних документах «Нова україн-

ська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» (2016), Законах України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020).

Нинішні освітні трансформації актуалізують ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду, зокрема основних засад розвитку початкової освіти. У такому контексті наукове зацікавлення викликає період 1954–1964 рр., позначений реформуванням шкільної освіти в Україні, зокрема її початкової ланки, в умовах десталінізації, лібералізації, певної демократизації та гуманізації суспільного життя.

Аналіз основних досліджень і публікацій з порушеної проблеми. Історіографічний аналіз показав, що розвиток початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні завжди перебував у полі зору науковців. Різні аспекти початкової освіти в період реформування освітньої галузі в 1954-1964 рр. знайшли відображення у працях українських учених минулого (А. Д. Бондар, М. С. Гриценко, О. Я. Завацької та ін.) і сучасності (Л. Д. Березівської, Г. І. Іванюк, Я. П. Кодлюк, О. Б. Петренко, Л. В. Пироженко, О. Я. Савченко, Л. О. Хомич та ін.). Водночас питання принципів початкової освіти в обраних хронологічних межах

залишилися поза увагою дослідників, що і зумовило здійснення пропонованої історико-педагогічної розвідки.

Формулювання цілей статті. На основі аналізу законодавчих і нормативних документів, справочинної документації, навчальної літератури початку 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст., інтерпретаційних джерел визначити, схарактеризувати та простежити шляхи реалізації принципів початкової освіти у період шкільної реформи в Україні 1954–1964 рр. задля отримання нового історико-педагогічного знання та врахування попереднього досвіду у процесі сучасного реформування початкової ланки загальної середньої освіти.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного дослідження. Методологічну основу дослідження становлять джерелознавчий (надав можливість виявити та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюються основні засади розвитку початкової освіти в обраних хронологічних межах) та історіографічний (сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці) підходи, а також гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, системності. Для реалізації мети дослідження використано комплекс методів: загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, які стали основою вивчення окресленого питання), історико-структурний (сприяв розробленню структури дослідження), історико-генетичний (дозволив структурувати фактологічну інформацію).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Період 1954–1964 рр. (отримав неофіційну назву «хрущовська відлига» як час в історії СРСР після смерті Й. В. Сталіна, пов'язаний із перебуванням на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова), незважаючи на його неоднозначність, увиразнився новими шляхами в розвитку тогочасного суспільства.

Трансформаційні процеси в суспільно-політичній (десталінізація, лібералізація, певна демократизація та гуманізація) і соціально-економічній (розвиток економіки, піднесення промисловості та сільського господарства, науково-технічний прогрес) сферах зумовили формування нового освітнього замовлення – підготовку високоосвічених кваліфікованих працівників, а відтак – перегляд чинної системи загальної середньої освіти, в т. ч. її початкової ланки. Розуміючи важливість і необхідність змін, радянський уряд на чолі з М. С. Хрущовим ініціював проведення освітньої реформи, метою якої проголошувалося забезпечення учнів загальною і політехнічною освітою й

водночас підготовка їх до практичної діяльності [2, с. 240–241]. Основні її напрями знайшли відображення у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959) [23].

Демократичні зміни в освіті сприяли залученню педагогічної громадськості до розробки законодавчої бази в освітній сфері, активізації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології, розгортанню педагогічної творчості, відновленню гуманістичної концепції виховання тощо. Водночас радянська система освіти була тим соціальним інститутом, який повністю регламентувався й контролювався партією та урядом. Виконання їхніх директив і розпоряджень забезпечувало Міністерство освіти УРСР (далі – МО УРСР) [6, с. 22]. За таких умов відбувався розвиток початкової освіти в Україні, зокрема її складників (цільового, організаційного, змістового, процесуального). Про деякі з них вже йшлося у наших попередніх публікаціях [5; 6]. Зупинимося більш докладно на розгляді принципів (принцип з *лат.* – початок, основа, загальне положення), на яких ґрунтувалася початкова освіта в 1954–1964 рр.

Розвиток промисловості й виклики науково-технічного прогресу в післявоєнний період усе більше орієнтували на трудове виховання дітей та підготовку молоді до виробничої діяльності. Відтак магістральною лінією державної політики в галузі шкільної освіти стала *політехнізація навчання*, про що проголошено ще на ХІХ з'їзді КПРС (1952). Відтоді розгортається робота з нагромадження, вивчення й популяризації досвіду здійснення політехнічного навчання в школі. Так, у 1953 р. на Республіканських педагогічних читаннях, проведених для вчителів початкових класів, презентовано перші напрацювання у цьому напрямі. Зокрема, класоводи були ознайомлені з особливостями упровадження елементів політехнічного навчання на уроках природознавства та пояснювального читання [14, с. 3].

З метою узагальнення та поширення досвіду шкіл у справі політехнічного навчання МО УРСР і НДІ педагогіки УРСР організували та провели в Харкові у 1955 р. Республіканські педагогічні читання. Результати цього заходу показали, що реалізація принципу політехнізації в початкових класах здійснюється завдяки проведенню уроків ручної праці, практичним роботам і виробничим екскурсіям на уроках пояснювального читання, арифметики, природознавства, географії й роботі гуртків «Умілі руки» та «Юні натуралісти».

Водночас на педагогічних читаннях наголошувалося на відсутності умов для проведення уроків ручної праці, на недостатній підготовленості класоводів, на необхідності створення методичної літератури з питань політехнічного навчання і трудового виховання молодших школярів [13, с. 3-5].

XX з'їзд КПРС (1956) поставив перед загальноосвітньою школою завдання – подолати відірваність школи від життя та забезпечити учнів загальною і політехнічною освітою. Задля його розв'язання необхідно було практично залучати учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на дослідних ділянках і в майстернях, забезпечити тісний зв'язок навчання учнів із суспільно корисною працею [11, с. 46]. Тож поряд з принципом політехнізації початкова освіта мала ґрунтуватися і на принципі *зв'язку школи з життям*. Відповідно посилювалася увага до суспільно корисної праці школярів. МО УРСР в орієнтовному переліку видів суспільно корисної праці учнів передбачалися такі види робіт для молодших школярів: вирощування кімнатних квітів для школи; насадження квітників і догляд за ними; догляд за кущами; збирання насіння квіткових рослин, дерев і кущів; охорона птахів; боротьба зі шкідниками городу, саду, поля [26, с. 16].

Згодом принципи політехнізації та зв'язку навчання з життям були законодавчо закріплені. Так, у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» йшлося про поєднання в школі загальноосвітньої й політехнічної освіти та трудового виховання, про залучення учнів до доступних в їхньому віці форм суспільно корисної праці [23, с. 4]. Проте практична реалізація цих принципів ускладнювалася через відсутність належної матеріально-технічної бази шкіл, недостатню підготовленість учителів, про що йшлося у щорічних звітах МО УРСР [34-38]. Зазначимо, що в середині 60-х рр. XX ст. принцип політехнізації внаслідок зміни парадигми навчання – відхід від «школи праці» та повернення до «школи навчання» – фактично був вилучений [6, с. 99].

Вивчення нормативних документів МО УРСР свідчить, що у 1954 р. було відновлено принцип *спільного навчання дітей обох статей* (окреме навчання хлопчиків і дівчаток було запроваджено в 1943/44 н. р.). Об'єднання школярів I-IX класів чоловічих і жіночих шкіл проводилося за територіальною ознакою для того, щоб кожен учень мав змогу навчатися у найближчій від місця його проживання школі. При комплектуванні класів забезпечувався рівномірний розподіл учнів за статтю [21, с. 12]. Відтак з

1954/55 н. р. усі учні початкових класів були включені у систему спільного навчання, що залишалася незмінним протягом 60-х – 80-х рр. XX ст. Поділяючи міркування сучасної української вченої О. Б. Петренко, зазначимо, що така організація освітнього процесу сприяла повноцінній гендерній соціалізації дівчаток і хлопчиків [15, с. 231], а також мала виховне значення та створювала більш природну атмосферу в школі.

Закцентуємо, що внаслідок проголошення на початку 50-х рр. XX ст. на державному рівні переходу до обов'язкової семірічної та десятирічної освіти початкова освіта перестала бути замкненою ланкою та інтегрувалася в структуру загальної середньої освіти [6, с. 9]. Тож актуалізувало питання забезпечення її *наступності* з іншими ланками школи, про що свідчить вивчення стенограм освітнянських нарад [39, арк. 18; 41, с. 17]. Окрім того, як і наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., педагоги акцентували на необхідність забезпечення наступності між дошкільням та початковою школою. Враховуючи, що заклади дошкільньої освіти відвідувала незначна кількість дітей, пропонувалося відновити роботу підготовчих класів (почали створюватися на початку 20-х рр. XX ст., набули поширення в 30-х рр. XX ст. (охоплювали більше 100 тис. дітей щорічно) та ліквідовані наприкінці 30-х рр. XX ст. через припинення їх фінансування у зв'язку з загрозою війни [45, с. 134-137]), які надавали б передшкільню освіту, вирівнюючи стартові можливості майбутніх першокласників [40, арк. 61; 42, арк. 13-14, 22, 48-49]. Однак зрушень у розв'язанні цього питання так і не відбулося.

Принагідно зазначимо, що в 1954–1964 рр. підготовчі класи функціонували виключно в Одеській області як полінаціональному регіоні переважно в сільській місцевості для дітей національних меншин. У цей період вони щорічно охоплювали від 2 тис. до 4 тис. майбутніх школярів [45, с. 138]. Основна увага в підготовчих класах концентрувалася на опануванні дітьми російською мовою, рідше – українською, якою у подальшому здобувалася початкова освіта. Так, для навчання дітей гагаузів (тюркомовний народ, який на території України проживає переважно в Одеській області) було створено «Книгу з розвитку російської мови для підготовчих класів з російською мовою викладання, у яких навчаються діти гагаузької національності» [12, арк. 84].

Певна лібералізація та демократизація у суспільстві загалом та в освітній галузі зокрема, сприяла появі у 50-х рр. XX ст. авторських шкіл В. О. Сухомлинського, І. Г. Ткаченка та інших педагогів. Їхні концепції відрізнялися від традиційної

шкільної практики радянської школи новими підходами до мети, методів, засобів навчання і виховання школярів. Зокрема, ґрунтувалися на гуманістичній ідеї, були зорієнтовані на розвиток індивідуальності дитини, розкриття її творчого потенціалу тощо [6, с. 41]. Відроджені та реалізовані творчими педагогами досліджуваного періоду принципи *гуманізації* та *дитино-центризму* в подальшому стали підґрунтям для розбудови національної початкової школи та сьогодні покладені в основу Нової української школи.

Як і в 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., у досліджуваній нами період початкова освіта ґрунтувалася на принципах *обов'язковості* та *доступності*. Простежимо їх реалізацію у 1954–1964 рр. Задля забезпечення обов'язковості та доступності початкової освіти в школах функціонували фонди загального обов'язкового навчання (всеобучу). Вони надавали допомогу переважно учням-сиротам, дітям інвалідів Другої світової війни, дітям з неповних і багатодітних сімей та іншим матеріально незабезпеченим учням і використовувалися для придбання підручників і письмового приладдя, білизни, одягу і взуття, для забезпечення харчування, для надання грошової допомоги, для оздоровлення учнів тощо [30, с. 11; 19, с. 25].

У 1954 р. МО УРСР зобов'язало завідувачих районних відділів народної освіти, директорів і завідувачів шкіл спільно з правліннями колгоспів організувати транспортування дітей до шкіл, віддалених від місця їхнього проживання, забезпечивши постійний нагляд за ними під час переїздів [27, с. 23]. Для учнів, які проживали поза місцем розташування закладу освіти, відкривалися інтернати при початкових, семирічних (з 1959 р. – восьмирічних) і середніх школах [17, с. 9; 18, с. 20].

З метою створення сприятливих умов навчання велика увага приділялася організації харчування молодших школярів, зокрема з початку 60-х рр. ХХ ст. їм забезпечувалася безкоштовна видача молока [22, с. 22; 28, с. 5].

Однак, незважаючи на здійснені заходи, реалізація принципів обов'язковості та доступності початкової освіти мала певні проблеми. Вивчення статистичних звітів МО УРСР показало, що не всі діти молодшого шкільного віку були охоплені систематичним навчанням. Поза межами школи у 1954/55 н. р. залишилося 11,3 тис. дітей віком від 7 до 10 років [3, арк. 1]. Щоправда, за чотири роки ця цифра зменшилася в п'ятеро і в 1958/59 н. р. становила 2,2 тис. [10, арк. 1]. Основними причинами невідвідування школи були: хвороба, фізичні

вади та розумова відсталість дітей. У сільській місцевості з настанням зими учні I–IV класів, які далеко жили від школи, як правило, припиняли її відвідування або відвідували з великими пропусками через бездоріжжя та непорядкованість транспортування їх до школи [27, с. 23]. Зауважимо також, що у деяких населених пунктах, де кількість дітей семирічного віку становила 6–12 осіб, I класи не створювалися. Відтак діти змушені були розпочинати навчання в школах інших населених пунктів або долучатися до навчання на рік пізніше [24, с. 5].

Нагадаємо, що у період Української революції 1917–1921 рр. та ранньорадянський період початкова освіта проголошувалося *безкоштовною* для дітей різних верств населення. У подальшому цей принцип був закріплений у партійно-урядовій постанові «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (1930) та реалізовувався в наступні десятиріччя в практичній площині. Так, у 1954–1964 рр. молодші школярі мали змогу безкоштовно, на відміну від учнів старших класів, навчатися. Як йшлося вище, за рахунок державних видатків діти безкоштовно отримували молоко. Дітям незаможних верств населення, дітям-сиротам забезпечувалося безкоштовне харчування, придбання підручників, письмового приладдя, шкільної форми [6, с. 30–31].

Як і в 20-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. початкова освіта базувалася на принципі *зовнішньої диференціації*, що передбачав створення умов для навчання різних категорій дітей у певних типах шкіл і класів [1, с. 61–62]. Так, вони поділялися за такими критеріями:

- за підпорядкуванням (школи МО УРСР, школи Міністерства охорони здоров'я УРСР, школи Міністерства шляхів сполучення УРСР);

- за структурою (початкові (I–IV класи) школи, семирічні (з 1959 р. – восьмирічні) школи та середні школи);

- за місцем розташування (сільські школи та міські школи);

- за психофізичним станом учнів (лісові школи, допоміжні школи для розумово відсталих дітей, школи для глухонімих, школи для сліпих, класи охорони зору);

- за соціальним забезпеченням (школи-інтернати, школи та групи подовженого дня);

- за мовою навчання (школи з українською, російською, молдавською, угорською та польською мовами навчання);

- частково за здібностями учнів (спеціальний дитячий будинок музичного та художнього виховання, школи та школи-інтернати з викладанням низки предметів іноземною мовою, самооплатні групи з вивчення іноземних мов);

– за віком учнів (класи та школи для переростків, школи робітничої та сільської молоді);

– за концептуальною основою (масові та авторські школи) [6, с. 41-42, 47].

Тож державою були створені умови для отримання початкової освіти різними категоріями дітей (фізично і психічно здоровими дітьми; хворими дітьми; дітьми з незначними відхиленнями у здоров'ї; дітьми з вадами розвитку; дітьми-сиротами; дітьми з малозабезпечених сімей; дітьми, батьки яких не могли забезпечити виховання і нагляд за ними впродовж дня; частково для обдарованих дітей у галузі мистецтва та іноземної мови; дітьми-переростками) та молоддю [6, с. 41]. Водночас шкіл і класів, де молодші школярі мали змогу розвивати свої здібності й обдарування (за винятком Київського спеціального дитячого будинку музичного та художнього виховання й незначної кількості шкіл і шкіл-інтернатів з викладанням низки предметів іноземною мовою), не функціонувало.

В умовах тоталітарної держави законо-мірним було ґрунтування початкової освіти на принципі *радянзації*. Погоджуємося із думкою О. В. Сухомлинської, що значно підсилював реалізацію цього принципу дитячий комуністичний рух [43, с. 11]. Починаючи з I класу, школярів включали в систему комуністичних дитячих організацій. Для дітей 7-9 років створювалися групи жовтенят, 10-15 років – загони піонерів. У Положенні про Всесоюзну піонерську організацію імені В. І. Леніна (1958) зазначалося, що учні за власним бажанням мали вступати в ці об'єднання [16, с. 383, 389]. Однак у школярів навіть не могло виникнути сумніву щодо вибору участі. Відтак мільйони дітей уже з початкових класів проходили «першу школу комуністичного виховання», залучалися до суспільно-політичного життя, готувалися стати активними «будівниками комунізму». У жовтенят і піонерів виховувалися конформність, домінування інтересів держави, колективу, інших людей над власними. Не поділяючи такі якості й цінності, що формувалися у молодших школярів, все ж означимо й позитивний вплив дитячих об'єднань – сприяння відповідальному ставленню до навчання в школі, усебічному розвитку дітей, залученню до суспільно корисної праці (збирання макулатури, лікарських рослин; надання допомоги ветеранам війни, хворим, людям похилого віку); вихованню системи моральних (чесність, відповідальність, повага до старших і батьків, ввічливість, товариськість), трудових (працелюбність, повага до людей праці), оздоровчих (заняття фізичною культурою, загартування, дотримання режиму

дня), естетичних (охайність, сприйняття краси) цінностей (позбавлені ідеологічного нашарування, вони формувалися в учнів початкових класів у пострадянський період) [16].

У контексті розгляду принципу радянзації звернемо увагу на те, що важливим напрямом державної політики, що стосувався й освітньої системи, стало розвінчання культу особи Й. В. Сталіна. Активний процес десталінізації розпочався після XX з'їзду КПРС. Перед початком 1956/57 н. р. на серпневих нарадах учителів розглядалося питання про подолання культу особи у навчально-виховній роботі; саме в такому контексті переглянуто навчальні програми, підручники та пісенний репертуар для початкових класів [4, с. 4, 5]. Аналіз навчальної літератури, виданої у наступні роки, свідчить, що зі сторінок підручників зникло ім'я Й. В. Сталіна, натомість з'явилося М. С. Хрущова. Зокрема, буквар і читанки для молодших школярів містили тексти про нового політичного лідера, його портрети [7; 8; 44]. Щоправда, вже не у такій кількості, як раніше. Принагідно зазначимо, що перманентним залишався культ «творця тоталітарного режиму» – В. І. Леніна. Цьому не завадили партійні постанови та рішення про викриття культу особи. Тривала робота зі створення шкільних ленінських залів, кімнат, куточків; наповнення навчальних приміщень плакатами, портретами, бюстами «великого керманіча» [25, с. 22]. Канонізація ленінізму проходила наскрізно через увесь освітній процес, починаючи з перших днів перебування дітей у школі, про що свідчать навчальні програми та зміст підручників для I-IV класів [7; 8; 31-33; 44]. Оспівування комуністичних лідерів продовжилось і в подальші періоди, власне, до відродження української державності.

Поряд із радянзацією початкова освіта ґрунтувалася на засадах *русифікації*, що виявлялася у планомірному скороченні українських шкіл, в обов'язковому вивченні російської мови в школах України. Особливо помітним цей процес був після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», який де-юре надавав право учням навчатися рідною мовою, а батькам обирати мову навчання дітей, але де-факто став своєрідним інструментом планомірної русифікації шкільної освіти [23, с. 4]. Так, упродовж 1954-1964 рр. чисельність молодших школярів, які навчалися українською мовою, зменшилася на 9 % [6, с. 46].

Низкою партійних постанов, прийнятих у 30-х рр. XX ст., шкільна освіта проголошувалася єдиною на всій території СРСР, але

фактично вона стала уніфікованою: від системи управління, структури до змісту освіти, методів і форм організації навчання. З цього часу і до кінця 80-х рр. ХХ ст. шкільна освіта, зокрема її початкова ланка, «з певними модифікаціями» ґрунтувалася на принципі *уніфікації* [2, с. 220-221].

Нагадаємо, що задекларований ще в ранньорадянський період принцип світськості шкільної освіти вже у 30-х рр. ХХ ст., як зазначає О. В. Сухомлинська, перейшов «межі світськості, поставивши знак рівності між матеріалізмом і атеїзмом» [43, с. 11]. Ґрунтування шкільної освіти, в т. ч. початкової, на засадах *атеїзму* особливо посилювалося зі зміною на початку 50-х рр. ХХ ст. найвищого керівництва, яке активно проводило антирелігійну кампанію. У 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», що зобов'язувала партійні органи здійснювати атеїстичну роботу з усіма категоріями населення, зокрема з дітьми. З цього часу питання атеїзації закріпилося в програмах і підручниках, не сходило з порядку денного на різного рівня освітянських нарадах, а її зміст і шляхи реалізації відбивалися у численних публікаціях на сторінках педагогічної преси, а також відображалися у спеціально створеній літературі для вчителів [20, арк. 10; 29, с. 21]. Особлива увага до реалізації цього принципу була прикута наприкінці 50-х рр. ХХ ст. під час розробки нових програм для початкової школи. Зокрема МО УРСР зобов'язало їхніх укладачів чітко визначити завдання і зміст атеїстичного виховання учнів з кожного предмета та в

кожному класі, а також посилити науково-атеїстичний зміст у навчальній літературі [9, арк. 165].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, початкова освіта в Україні у 1954-1964 рр. ґрунтувалася на системі принципів, визначених і реалізованих у попередні десятиліття (обов'язковості, доступності, безкоштовності, зовнішньої диференціації, радянзації, русифікації, уніфікації, атеїзації), відновлених (спільне навчання дітей обох статей) та проголошених у контексті шкільної реформи (політехнізації навчання, зв'язку школи з життям). Позитивною тенденцією досліджуваного періоду вважаємо відродження та реалізацію в авторських школах (В. О. Сухомлинського, І. Г. Ткаченка) принципів гуманізації та дитиноцентризму. Водночас негативно оцінюємо поглиблення в початковій освіті принципів радянзації, русифікації, уніфікації та атеїзації. Уважаємо прорахунком державної освітньої політики ігнорування принципу наступності, що був актуалізований педагогічною громадськістю.

Проаналізовані джерела дозволили не лише отримати нове історико-педагогічне знання, а й осмислити попередній досвід у процесі сучасного реформування освітньої галузі. Переконані, що пріоритетними засадами розвитку Нової української початкової школи поряд із демократизмом і національною спрямованістю мають бути дитиноцентризм, гуманізація, наступність, обов'язковість, доступність і безкоштовність.

Список використаних джерел

1. Березівська Л. Д. Актуалізація ідей диференціації шкільної освіти в період «відлиги» (друга половина 50-х рр. – 1964 р.). *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.)*: посіб. / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін.; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ, 2017. С. 46–63.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
3. Відомості зведень обліку чисельності дітей і підлітків 7-15 років і охоплення їх школою на початок 1954/55 навчального року, форма РВК-77. 1954 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1633. 31 арк.
4. Вказівки про використання підручників і програм в школі в світлі рішення ХХ з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 19. С. 4–5.
5. Гавриленко Т. Л. Государственная политика относительно начального образования в Украинской ССР (1954–1964 гг.). *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 4. С. 36–40.
6. Гавриленко Т. Л. Развитие начатковой освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект: монографія / НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України; за ред. Л. Д. Березівської. Київ: Фенікс, 2019. 384 с., 36 с. дод.
7. Гов'ядовська Н. О. Буквар. 2-ге вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1957. 96 с.

8. Гов'ядовська Н. О. Читанка: підруч. для 1 кл. 2-ге вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1957. 166 с.
9. Заступнику директора Центрального інституту підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти УРСР тов. Верховому. 1959 р. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.
10. Зведені відомості об'єднано про облік та чисельність дітей і підлітків 7-15 років, які не навчаються в школах, на початок 1958/59 навчального року, форма РВК-77. 1958 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2496. 32 арк.
11. Из директив XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956-1960 гг. : утв. XX съездом КПСС (14-25 февраля 1956 г.). *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа* : сб. док., 1917-1973 гг. / сост. А. А. Абакумов и др. Москва, 1974. С. 46.
12. Колегії Міністерства освіти УРСР. Доповідна записка про книгу з розвитку усної російської мови для підготовчих класів з російською мовою викладання, у яких навчаються діти гагаузької національності. 1958 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2240. Арк. 84-85.
13. Педагогічні читання «З досвіду політехнічного навчання в 1-4 класах» / за ред. В. І. Помагайби. Київ : Рад. шк., 1956. 227 с.
14. Педагогічні читання «З досвіду роботи учителів початкової школи» / підгот.: С. М. Канюка, Т. Ю. Горбунцова, М. Д. Дегтярьова. Київ : Рад. шк., 1954. 135 с.
15. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія. Рівне : РДГУ, 2010. 530 с.
16. Положення про Всесоюзну піонерську організацію імені В. І. Леніна : затв. ЦК ВЛКСМ і Центр. радою Всесоюз. піонер. орг. ім. В. І. Леніна. *Керівні матеріали про школу* / упоряд.: Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. Київ, 1966. С. 382-391.
17. Положення про інтернати початкових, восьмирічних і середніх загальноосвітніх трудових шкіл з виробничим навчанням : затв. міністром освіти УРСР І. Білодідом 30 січ. 1961 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 5. С. 20-22.
18. Положення про інтернати при початкових, семирічних і середніх школах УРСР : затв. міністром освіти УРСР Г. Пінчуком 12 трав. 1951 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1951. № 13. С. 9-11.
19. Положення про фонди загального обов'язкового навчання в школах Української РСР : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 25 лист. 1959 р. № 1818. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 2. С. 25-26.
20. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. 1958 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2235. Арк. 8-12.
21. Про введення спільного навчання в школах Української РСР : наказ М-ва освіти УРСР від 16 лип. 1954 р. № 332. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 15. С. 12-13.
22. Про заходи до поліпшення роботи восьмирічних шкіл. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 11. С. 21-23.
23. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон Української РСР від 17 квіт. 1959 р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1959. № 8. С. 2-14.
24. Про недоліки в обліку та охопленні загальним обов'язковим навчанням дітей семирічного віку : наказ М-ва освіти УРСР від 5 жовт. 1963 р. № 143. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1963. № 20. С. 5.
25. Про ознайомлення учнів, студентів педагогічних навчальних закладів з проектами Програми і статуту Комуністичної партії Радянського Союзу : лист М-ва освіти УРСР від 30 серп. 1961 р. № 46-р. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1961. № 16. С. 22-23.
26. Про організацію і проведення суспільно корисної праці учнів шкіл Української РСР : лист М-ва освіти УРСР від 27 квіт. 1956 р. № 07/98И. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1956. № 10. С. 14-19.
27. Про організацію підвозу дітей до шкіл, віддалених від місця проживання учнів : лист М-ва освіти УРСР від 17 груд. 1953 р. № 65-р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 1. С. 23.
28. Про підготовку шкіл і дитячих установ УРСР до нового 1961/62 навчального року : наказ М-ва освіти УРСР від 3 лют. 1962 р. № 45. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1962. № 4. С. 2-8.

29. Про поліпшення атеїстичного виховання в школах, педагогічних навчальних закладах і установах системи народної освіти : лист М-ва освіти УРСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. 1960. № 11. С. 21–22.
30. Про створення і порядок використання спеціальних коштів всеобуча в школах УРСР : лист М-ва освіти УРСР від 3 трав. 1951 р. № 18-07. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1951. № 13. С. 11–12.
31. Програми восьмирічної школи на 1960/61 навчальний рік. I-IV класи. Київ : Рад. шк., 1960. 368 с.
32. Програми початкової школи. Київ : Рад. шк., 1954. 218 с.
33. Програми початкової школи. Київ : Рад. шк., 1957. 196 с.
34. Річний звіт Міністерства освіти про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1958/59 навчальний рік. 1959 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2584. 90 арк.
35. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1960/61 навчальний рік. 1961 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3196. 123 арк.
36. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1961/62 навчальний рік. 1962 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3532. 116 арк.
37. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959/60 навчальний рік. 1960 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2928. 128 арк.
38. Річний звіт про роботу шкіл та органів народної освіти Української РСР за 1957/58 навчальний рік. ЦДАВО України. 1958 р. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2349. 130 арк.
39. Стенограма наради з питань реорганізації шкіл. 29 липня 1958 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2251. Арк. 9–40.
40. Стенограма наради завідуючих облВНО та їх заступників. 21-22 березня 1957 р. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2028. Арк. 25–61.
41. Стенограма совещання актива учителів начальних класов по вопросу начального образования. 14 травня 1958 р. ЦДАВО України. Ф. 5127. Оп. 1. Спр. 410. 69 арк.
42. Стенограма совещання при директоре інститута по вопросу реорганизации системы просвещения в Республике. 5 липня 1958 р. ЦДАВО України. Ф. 5127. Оп. 1. Спр. 351. 57 арк.
43. Сухомлинська О. В. Уплив радянської ідеології на організацію освітнього процесу в загальноосвітній школі. *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.)* : посіб. / кол. авт.: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін. ; за заг. ред. Н. П. Дічек. Київ, 2017. С. 7–26.
44. Читанка: підручник для 2 кл. початкової шк. / П. І. Гавриленко та ін. 2-ге вид. Київ : Рад. шк., 1958. 256 с.
45. Havrylenko T. L. Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s): the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*. 2018. Vol. 13, № 2. P. 133–145.

References

1. Berezivska, L. D. (2017). Aktualizatsiia idei dyferentsiatsii shkilnoi osvity v period «vidlyhy» (druha polovyna 50-kh rr. – 1964 r.) [Actualization of the ideas of differentiation of school education in the period of "outflow" (second half of the 50s – 1964)]. *Narysy z istorii rozvytku dyferentsiiovanoho pidkhodu do orhanizatsii navchannia v ukrainskii shkoli (kinets 30-kh – 80-ti rr. XX st.) – Essays on the history of the development of a differentiated approach to the organization of education in the Ukrainian school (late 30s – 80s of the 20th century)*. Kyiv, Ukraine. Pp. 46–63.
2. Berezivska, L. D. (2008). Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti [Reforming school education in Ukraine in the 20th century]. Kyiv, Ukraine : Bohdanova A. M.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) – Central State Archive of the Supreme Bodies of Government and Administration of Ukraine (CSASBG of Ukraine). F. 166. Op. 15. Spr. 1633. 31 ark.
4. Vkazivky pro vykorystannia pidruchnykiv i prohram v shkoli v svitli rishennia XX ziizdu KPRS i postanovy TsK KPRS «Pro podolannia kultu osoby i yoho naslidkiv» [Instructions on the use of textbooks and programs in school in the light of the decision of the 20th Congress of the CPSU and the resolution of the Central Committee of the CPSU «On overcoming the cult of personality and its consequences»]. (1956). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and orders of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 19, 4–5.

5. Havrylenko, T. L. (2014). Hosudarstvennaia polytyka odnosytelno nachalnoho obrazovanyia v Ukrainiskoi SSR (1954–1964 rr.) [State policy regarding primary education in the Ukrainian SSR (1954–1964)]. *Almanakh sovremennoi nauky i obrazovanyia – Almanac of modern science and education*, 4, 36–40.
6. Havrylenko, T. L. (2019). Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini u druhii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia : istoryko-pedahohichnyi aspekt [Development of primary education in Ukraine in the second half of the XX – beginning of the XXI century: historical and pedagogical aspect]. Kyiv, Ukraine : Feniks.
7. Hoviadovska, N. O. (1957). Bukvar [ABC book]. Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
8. Hoviadovska, N. O. (1957). Chytanka [Reader]. Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
9. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DACHO) – State Archives of Chernihiv oblast (SACHO). F. R-2334. Op. 1. Spr. 109. Ark. 2.
10. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2496. 32 ark.
11. Iz direktiv XX s`ezda KPSS po shestomu pyatiletnemu planu razvitiya narodnogo khozyajstva SSSR na 1956–1960 gg. : utv. XX s`ezdom KPSS (14–25 fevralya 1956 g.) [From the directives of the 20th Congress of the CPSU on the Sixth Five-Year Plan for the Development of the National Economy of the USSR for 1956–1960: Approved by the 20th Congress of the CPSU (February 14–25, 1956)]. (1974). *Narodnoe obrazovanie v SSSR. Obshheobrazovatel'naya shkola : sb. dok., 1917–1973 gg. – Public education in the USSR. Secondary school: collection of documents, 1917–1973*. Moscow, USSR. P. 46.
12. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2240. Ark. 84–85.
13. Pedahohichni chytannia «Z dosvidu politekhnichnoho navchannia v 1–4 klasakh» [Pedagogical readings «From the experience of polytechnic education in 1–4 classes»]. (1956). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
14. Pedahohichni chytannia «Z dosvidu roboty uchyteliv pochatkovoï shkoly» [Pedagogical readings «From the experience of primary school teachers»]. (1954). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
15. Petrenko, O. B. (2010). Hendernyi vymir shkilnoi osvity v Ukraini (XX stolittia) [Gender dimension of school education in Ukraine (XX century)]. Rivne, Ukraine : RDHU.
16. Polozhennia pro Vsesoiuznu pionersku orhanizatsiiu imeni V. I. Lenina : zatv. TsK VLKSM i Tsent. radioi Vsesoiuz. pioner. orh. im. V. I. Lenina [Regulations on the All-Union Pioneer Organization named after V. I. Lenin: approved by the Central Committee of the Komsomol and the Central Council of the V. I. Lenin All-Union Pioneer Organization]. (1966). *Kerioni materialy pro shkolun – Guide materials about the school*. Kyiv, UkrSSR. Pp. 382–391.
17. Polozhennia pro internaty pochatkovykh, vosmyrichnykh i serednykh zahalnoosvitnykh trudovykh shkil z vyrobnychym navchanniam : zatv. ministrom osvity URSR I. Bilodidom 30 sich. 1961 r. [Regulations on boarding schools of primary, eight-year and secondary general labor schools with industrial training: approved by the Minister of Education of the USSR I. Bilodid on January 30, 1961]. (1961). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 5, 20–22.
18. Polozhennia pro internaty pry pochatkovykh, seymyrichnykh i serednykh shkolakh URSR : zatv. ministrom osvity URSR H. Pinchukom 12 trav. 1951 r. [Regulations on boarding schools of primary, eight-year and secondary general labor schools with industrial training: approved by the Minister of Education of the USSR H. Pinchuk on May 12, 1951]. (1951). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 13, 9–11.
19. Polozhennia pro fondy zahalnoho oboviazkovoho navchannia v shkolakh Ukrainiskoi RSR : zatv. postanovoïu Rady Ministriv URSR vid 25 lyst. 1959 r. № 1818 [Regulations on the funds of general compulsory education in schools of the Ukrainian SSR: approved by the resolution of the Council of Ministers of the USSR of November 25, 1959 № 1818]. (1960). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 2, 25–26.
20. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2235. Ark. 8–12.
21. Pro vvedennia spilnoho navchannia v shkolakh Ukrainiskoi RSR : nakaz M-va osvity URSR vid 16 lyp. 1954 r. № 332 [On the creation of joint education in the schools of the Ukrainian SSR: order of the Ministry of the USSR of November 16, 1954 № 332]. (1954). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 15, 12–13.

22. Pro zakhody do polipshennia roboty vosmyrichnykh shkil [About measures to improve the work of eight schools]. (1960). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 11, 21–23.
23. Pro zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainiskii RSR : Zakon Ukrainiskoi RSR vid 17 kvit. 1959 r. [On strengthening the connection between school and life and on the further development of the system of public education in the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR of April 17, 1959] (1969). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 8, 2–14.
24. Pro nedoliky v obliku ta okhoplenni zahalnym oboviazkovym navchanniam ditei semyrichnoho viku : nakaz M-va osvity URSSR vid 5 zhovt. 1963 r. № 143 [On shortcomings in the accounting and coverage of general compulsory education of seven-year-old children : Order of the Ministry of Education of USSR from October 5, 1963]. (1963). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 20, 5.
25. Pro oznaiomlennia uchniv, studentiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv z proektamy Prohramy i statutom Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu : lyst M-va osvity URSSR vid 30 serp. 1961 r. № 46-r. [On acquaintance of pupils, students of pedagogical educational institutions with the projects of the Program and the charter of the Communist Party of the Soviet Union: Letter of the Ministry of Education of the USSR from August 30, 1961 № 46-r.]. (1961). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 16, 22–23.
26. Pro orhanizatsiiu i provedennia suspilno korysnoi pratsi uchniv shkil Ukrainiskoi RSR : lyst M-va osvity URSSR vid 27 kvit. 1956 r. № 07/98Y [About the organization and carrying out of public useful work of pupils of schools of the Ukrainian SSR: the Letter of the Ministry of Education of the USSR from April 27, 1956 № 07/98Y] (1956). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 10, 14–19.
27. Pro orhanizatsiiu pidvozu ditei do shkil, viddalenykh vid mistsia prozhyvannia uchniv : lyst M-va osvity URSSR vid 17 hrud. 1953 r. № 65-r [On the organization of transportation of children to schools remote from the place of residence of students: Letter of the Ministry of Education of the USSR of December 17, 1953 № 65-r]. (1954). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 1, 23.
28. Pro pidhotovku shkil i dytiachykh ustanov URSSR do novoho 1961/62 navchalnoho roku : nakaz M-va osvity URSSR vid 3 liut. 1962 r. № 45 [On the preparation of schools and children's institutions of the USSR for the new 1961/62 school year: the order of the Ministry of Education of the USSR of February 3, 1962 № 45]. (1962). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*. 1962. № 4. S. 2–8.
29. Pro polipshennia ateistychnoho vykhovannia v shkolakh, pedahohichnykh navchalnykh zakladakh i ustanovakh systemy narodnoi osvity : lyst M-va osvity URSSR [On the improvement of atheistic education in schools, pedagogical educational institutions and institutions of public education: a letter from the Ministry of Education of the USSR]. (1960). *Zbirnyk nakaziv ta instruktsii Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 11, 21–22.
30. Pro stvorennia i poriadok vykorystannia spetsialnykh koshtiv vseobucha v shkolakh URSSR : lyst M-va osvity URSSR vid 3 trav. 1951 r. № 18-07 [On the creation and use of special funds for universal education in schools of the USSR: Letter of the Ministry of Education of the USSR of May 3, 1951 № 18-07]. (1951). *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity Ukrainiskoi RSR – Collection of orders and instructions of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR*, 13, 11–12.
31. Prohramy vosmyrichnoi shkoly na 1960/61 navchalnyi rik. I-IV klasy [The eight-year school program for the 1960/61 school year. I-IV class]. (1960). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
32. Prohramy pochatkovoї shkoly [Primary school programs]. (1954). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
33. Prohramy pochatkovoї shkoly [Primary school programs]. (1957). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
34. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2584. 90 ark.
35. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 3196. 123 ark.
36. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 3532. 116 ark.
37. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2928. 128 ark.

38. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2349. 130 ark.
39. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2251. Ark. 9–40.
40. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 166. Op. 15. Spr. 2028. Ark. 25–61.
41. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 5127. Op. 1. Spr. 410. 69 ark.
42. TsDAVO Ukrainy – CSASBG of Ukraine. F. 5127. Op. 1. Spr. 351. 57 ark.
43. Sukhomlynska, O. V. (2017). Uplyv radianskoi ideolohii na orhanizatsiiu osvithnoho protsesu v zahalnoosvitnii shkoli [The influence of Soviet ideology on the organization of the educational process in secondary schools]. *Narysy z istorii rozvytku dyferentsiiovanoho pidkhodu do orhanizatsii navchannia v ukrainskii shkoli (kinets 30-kh – 80-ti rr. XX st.) – Essays on the history of the development of a differentiated approach to the organization of education in the Ukrainian school (late 30s – 80s of the 20th century.)*. Kyiv, Ukraine. Pp. 7–26.
44. Chytanka : pidruchnyk dlia 2 kl. pochatkovoii shk. [Reading book: a textbook for 2 classes. primary school]. (1958). P. I. Havrylenko et al. (Eds.). Kyiv, UkrSSR : Rad. shk.
45. Havrylenko, T. L. (2018). Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s) : the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*, Vol. 13, 2, 133–145.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2020

Havrylenko T.

ORCID 0000-0001-9412-5805
Doctor of Pedagogical Sciences (Ed. D.),
Associate Professor, Professor
at the Department of Social Work
and Educational and Pedagogical Sciences,
T. H. Shevchenko National University
«Chernihiv Colehium» (Chernihiv, Ukraine)
E-mail: leonida13@ukr.net

Гавриленко Т.

ORCID 0000-0001-9412-5805
докторка педагогічних наук, доцентка,
професорка кафедри соціальної роботи
та освітніх і педагогічних наук,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна)
E-mail: leonida13@ukr.net

Rozlutska H.

ORCID 0000-0001-9062-5466
Doctor of Pedagogical Sciences (Ed. D.),
Associate Professor,
Professor at the Department of General Pedagogy
and Higher School Pedagogy,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)
E-mail: grozlutska@ukr.net

Розлуцька Г.

ORCID 0000-0001-9062-5466
докторка педагогічних наук, доцентка,
професорка кафедри загальної педагогіки
та педагогіки вищої школи,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(м. Ужгород, Україна)
E-mail: grozlutska@ukr.net